पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

आगत संख्या.........

वर्ग संख्या.........

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

8
1955
57
98

॥ श्रीः ॥

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः

श्रीमन्महामहोपाध्यायजगदीश-
भट्टाचार्यविरचिता

काश्यां
राजराजेश्वरीनाम्नि मुद्रायन्त्रालये
संमुद्रिता ।

सं० १९५५

मूल्यं ≶)

श्रीगणेशाय नमः ॥

जागदीश्यवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ॥

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः, सम्भवति च लघौ धर्मे गुरौ तदभावात् प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् । नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं, प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । न च तथाविधयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत्, अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि न साधु संगच्छत इति वाच्यम्' वन्हिघटवृत्तिद्वित्वतार्णतार्णदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवन्हित्वादावतिप्रसंगात् । एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम् । अत एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगितांगीकारेऽपि न निस्तारः लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेताव्याप्तिः । तादृशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । स्वसमानवृत्तिकं चाव-

च्छेदकं ग्राह्यम्। तत्त्वञ्च स्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वम्। यावत्त्वादिकन्तु न तथा, पर्य्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेष एव त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः। घटकं चावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषः एवं च यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम् । तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः । वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम्। अत एव सत्तावान्जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः। एवं स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् । तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातो गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्व्वचत्वं प्रतियोगित्वं, संबन्धित्वं च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यमतो न संबन्धभेदमादाय दोषः। अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यतत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् । न च मौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चावृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यम् । धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेः । न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि महानसादौ किंचित्संयोगेन वर्त्तते येन वन्हिमदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभाव-

प्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावव-द्वृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य संभाव्येत । प्रतियोगितयोरेकसं-बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विव-क्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् । यत्रा-धिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व-त्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-योगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्र-तियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशे-षणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्म्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगि-तानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्संबन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिक-रणात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति साधने तद्धर्म्मविशि-ष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्धेतु-विशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीति-रुपादेयेत्यपि वदन्ति । गौरवप्रतिसंधानदशायामपि कंबुग्रीवा-दिमान् नास्तीति प्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकः प्रति-योगितायाः । न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलंबनं तथाविधयत्किंचिद्व्यक्तिसत्वएव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एवैकघटवति भूतले कंबुग्रीवादिमान् नास्तीति शब्दो न प्रमाणं प्रमाणं च घटसामान्यशून्ये। न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरू-णामव्याप्यतापत्तिः । गुणादिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमा-नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानिष्ठायाः प्रतियोगिता-या लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवाव-च्छेदात्। तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात्। एवं द्रव्यवत्वादिना साध्यता-

यां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधु संगच्छतइत्यपि केचिदिति कृतं पल्लविलेन ॥

इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तेः शिरोमणिः ॥

अथावच्छेदकत्वनिरुक्तिः ॥

इहानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वपदार्थः। विशिष्टसत्तात्वसमनियतस्य सत्तात्वस्य लघुनोपि न विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुणादावपि सत्ता नास्तीतिप्रतीतिप्रसंगात् । पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसंगात् । एवं घटरूपत्वस्यासमनियतमपि रूपत्वं व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटरूपाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमतः समनैयत्यमकिंचित्करम् । यस्यावच्छेदकत्वस्वीकारे ऽतिप्रसंगाद्यभावः स एवावच्छेदक इत्याशयेनाह । संभवतीति । अतिप्रसंगाद्यनापादके लघौ संभवतीत्यर्थः। प्रमेयधूमत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमत्वानतिरिक्तत्वादाह । कम्बुग्रीवेति । न च कंबुग्रीवादिमत्त्वं कंबुग्रीवादिव्यक्तिरेव सा च प्रत्येकं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदिकैवेति कुतोतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। परम्परया संस्थानगतकंबुग्रीवात्वादिजातिमत्त्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । तस्य च परंपरयावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य

लाघवेन घटत्वस्यैव साक्षात्तथात्वादिति भावः। ननु पृथिवीत्वतैजसत्वादिसांकर्यात् घटत्वं यदि नाना तदा नैकमपि घटत्वं कंबुग्रीवादिमत्त्वसमनियतमत आह । घ्राणग्राह्येति । घ्राणग्राह्यगुणत्वापेक्षया लघोर्ग्राह्यगन्धत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति भावः। अन्यथा परमाणौ गंधत्वेन सह घ्राणग्राह्यगुणत्वस्य समनियतत्वाभावात् गंधत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिति भावः। अत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वाव्यापकजातिमत्त्वं तेन गंधत्वस्य लघोः समनैयत्ये तात्पर्यमित्यपि कश्चित्। अतथात्वेन। प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन। तेन रूपेण। प्रमेयधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः। व्यभिचारिणि। प्रमेयत्वादौ। सपक्षवृत्तिप्रमेयत्वादौ। तेन विरुद्धे साध्यसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्त्यभावेपि न क्षतिः। नापीति। तादृशप्रतियोगितायास्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वमपि नेत्यर्थः। तेन तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगिकाभाववदवृत्तितया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वाभावादतिप्रसंगसंभवात्स्वरूपसम्बंधात्मिकाया इत्यस्य न वैयर्थ्यं न वाग्रिमग्रन्थविरोध इति ध्येयम्। स्वरूपसम्बंधात्मिकाया इति। प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वे हेतुः। तत्तदभावप्रतियोग्युभयस्वरूपाया इति तदर्थः तत्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्वे सामान्याभावविशेषाभावयोः प्रतियोगितायामविशेषापत्तिरिति ध्येयम्। धूमत्वादेरपीति। तथा च धूमवान्वन्हेरित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः। न चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। तथाविधेति। यत्किञ्चित्पदं व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण। तथा च तथाविधो हेतुसमानाधिकरणो यो यत्किंचिदभावस्तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं तत्रार्थः। तथा-

विधाभावीयप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव वस्तुनस्तादृशयावत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासत्वादत उक्तं यत्किंचिदिति । समनियताभावयोरैक्यानुपगमाच्च । तेन घटादिसामान्याभावस्यैव घटीयादिसंयोगसंबंधेन प्रमेयादिसामान्याभावतया पुनर्नाप्रसिद्धिः । एकधर्मावच्छिन्नार्थकं पदं अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्ताभिप्रायेण । तथाविधा या एकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वमिति योजना । यत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वं तत्रार्थ इति वस्तुगतिः। एकपदं शृङ्गग्राहिकतया तत्तदभावप्रवेशार्थमिति तु रिक्तं वचस्तन्निवेशवैयर्थ्यात् । यत्किंचित्पदेनैव तल्लाभादिति ध्येयम् । यद्यपि प्रमेयवाच्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशाभावांतरस्य निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकतायाः प्रमेयत्वे सत्वा,तथापि तादृशयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितात्वं यद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं विवक्षित, मस्ति च प्रमेयत्वव्यापकत्वं प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितायामित्यदोषः । तत्, अवच्छेदत्वम् । अतएवेति । यत्किंचिदेकाभावव्यक्तेः प्रवेशादित्यर्थः। यदि सामान्याभावो नास्ति तदा वन्हिमन्निष्ठतत्तद्धूमाभावप्रतियोगितासामान्ये धूमांतरे वर्तमानतया धूमत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वं न स्यादिति व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिनिरासार्थमेव सामान्याभावः साधयिष्यतइति। तथा च धूमसामान्याभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितासामान्यशून्ये घटादावबृत्त्या ध-

मत्वस्यावच्छेदकत्वमिति भावः। ननु तादृशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं वन्हित्वं तु घटवृत्तितादृशप्रतियोगितान्यूनवृत्त्यत आह। तार्णतार्णेति। अतिप्रसंगादिति। तथा च व्याप्तिलक्षणासंभव इति भावः। एतेनेति क्वाचित्कं तत्र। एतेन तार्णतार्णोभयाभावमादाय दत्तदोषेण सामान्याभावप्रतियोगित्वमेकमेव समस्तप्रतियोगिवृत्ति इति तदनतिरिक्तवृत्तेरेव धूमत्वमतोनोक्तातिव्याप्तिरिति प्रगल्भोक्तं दूषयति। अत एवेति। उक्तरीत्या वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसंगादेवेत्यर्थः। ननु प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बंध एव वाच्यम्। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकं पुनर्विशेषणीयमतो गुरुधर्मेण साध्यतायां नातिव्याप्तिरत आह। लघुरूपेति। ननु घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिभियैव गुरुरूपेण साध्यतायामतिव्याप्तिभियापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितं लक्षणं वाच्यमतस्तदपि दूषयति लघुरूपेत्यादिनेत्यपि कश्चित्। वन्हित्वादिलघुरूपसमनियतं यत्प्रमेयवन्हित्वादिकं ताद्रूप्येण साध्यतायां धूमादावव्याप्तिरित्यर्थः। प्रतियोगितावच्छेदकेति। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः यदवच्छेदकं तदभाववद्वृत्तित्वस्य मूलस्थप्रतियोगितावच्छेदकांतेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। अत्र येन संबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेनैव तदभावो ग्राह्यस्तेन धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वादेः कालिकादिसम्बंधेनाभाववत्यात्मादौ वन्हित्वादेः समवायेनावृत्तावपि नोक्तावच्छेदकत्वं, न वा धूमत्वादेः संयोगादिसंबंधेन स्वाभाववति समवेतत्वेप्यवच्छेदकत्वहानिः। यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बंधेन तदभावो ग्राह्य इति। तत्तुच्छम्। धूम-

त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेः । लघुतया हेतुमन्निष्ठताद्दशप्रमा विशेष्याभावप्रतियोगिता वच्छेदकीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बंधेनाभाववति धूमएव तादृशप्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेः । तद्वद्वृत्तित्वं च स्वरूपसंबंधे न तद्वति साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बंधेनावर्तमानत्वं नातो धूमत्वाभावस्यैव कालिकसम्बंधेनाश्रये धूमे समवायेन स्वरूपसबंधेन च तदाश्रये स्पंदादौ कालिकविशेषणतया धूमत्वस्य वर्तमानत्वात् अवच्छेदकत्वहानिः । न च तथापि समवायेन प्रमेयस्य साध्यतायां भावत्वादावतिव्याप्तिः । प्रमेयत्वरूपस्यावच्छेदकस्याभावाप्रसिद्धया प्रमेयाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्माग्यूनवृत्ति तत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । अत एव समवायेन सत्ताश्रयस्य साध्यत्वेपि तादृशावच्छेदकीभूतस्य सत्वस्याभाववति सामान्यादौ साध्यतावच्छेदकताघटकीभूतसमवायसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि भावत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । इदं तु चिन्त्यते तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वापेक्षया नञर्थद्वयाप्रवेशेन लाघवात्तादृशावच्छेदकं यद्यत्तत्तत्प्रत्येकातिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य विशेषणं वक्तुमुचितम् । ननु धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्वन्ह्यादिनिष्ठं तार्णातार्णदहनोभयत्वं यावत्त्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तेरव वन्हित्वादिकमिति व्याप्तिलक्षणमसंभवीत्यत आह । स्वसमानेति । स्वमनतिरिक्तवृत्तित्वेनाभिमतम् । तथा च स्वसमानवृत्तिकं यद्धेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः । ननु स्वसमानवृत्तिकत्वं स्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं, तथा च वन्हिनिष्ठयावत्वादेरपि समवायादिना

वन्हित्वादिस्वसमानवृत्तित्वमेवात आह । तत्वं चेति । स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः । पर्याप्तीति । न च वन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणे यावत्येव वन्हौ वन्हिवृत्तियावत्वादेः पर्याप्तत्वाद्वन्हित्वस्यावच्छेदकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । स्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्योक्तत्वात् । वन्हित्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूततत्तद्वन्हित्वावच्छेदेन यावत्वादेरपर्याप्तत्वात् । न चैवमनतिरिक्तवृत्तित्ववैयर्थ्यं, वन्हित्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकतत्तद्वन्ह्यन्यतरत्वादिकमादाय वन्हित्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । यावत्वादिकमिति । आदिना तार्णातार्णोभयत्वादिसंग्रहः । न तथेति । न वन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिकमित्यर्थः । ननु पर्याप्तिः समवायः स च तार्णातार्णोभयत्वादावप्यचत एवेत्यत आह । पर्याप्तिश्चेति । अयमेको घट इति एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्याप्तिं दर्शयितुं इमौ द्वावित्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वस्य पर्याप्तिं दर्शयितुम् । अन्यथा द्वौ द्वित्ववानिति प्रतीत्योरविशेषप्रसङ्गादिति भावः । न चायमेक इत्यादिप्रतीतेः समवायेनैवोपपत्तौ एकत्ववन्हित्वादेः पर्याप्तिसंबंधसत्वे मानाभावात्तादृूप्येण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदंत्वावच्छिन्ने एव वन्हित्वमेकत्वं च पर्याप्तं न तु द्वित्वमित्याद्यनुभवादेव तदभ्युपगमादिति भावः । व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव स्वसमानवृत्तित्वोक्तावपि वन्हित्वादिवारणसंभवे स्वपर्याप्तीत्यादिपर्यंतानुधावनस्य प्रयोजनमाहत्रित्वादिकमिति । तथा च धूमवन्हिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वन्हिधूमघटत्रितयत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया स्वसमानवृ-

त्तिकस्य तस्यैव नातिरिक्तवृत्तित्वं वन्हिधूमोभयत्वव्यापीति ताद्रूप्येण स्वसमानवृत्तिकत्वोक्तौ वन्हिधूमोभयवान् धूमादित्यादावेव व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यादिति भावः। यद्यपि तार्णातार्णोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधः पर्याप्तिरेव न तु समवायः तार्णमात्रसत्वेपि तार्णातार्णोभयं नास्तीति प्रतीतेः। तथा च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकपर्याप्तिसंबंधेन तादृशोभयत्वाद्यभाववति प्रत्येकवन्हौ वृत्तिमत्त्वादेव वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वासंभवात् स्वसमानवृत्तिकेति व्यर्थम्, तथापि प्रत्येकवन्हौ पर्याप्तिसंबंधेनापि न तार्णातार्णोभयत्वादेरभावः किं तु घटादावेव। अन्यथा तत्संबंधेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्संबंधेन समुदायावृत्तित्वनियमात्। उभयत्रैव प्रत्येकद्वित्वाभावसत्वादिमौ न द्वावित्यपि प्रतीत्यापत्तेः। न चैवमयं द्वावित्यपि प्रत्यक्षप्रतीतिः प्रमा स्यादेकव्यक्तावपि द्वित्वस्य पर्याप्तिसंबंधेन सत्वादिति वाच्यम्। मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छेद्यसमवायेन कपिसंयोगाद्यवगाहित्ववदुक्तप्रतीतेरपीदंत्वावच्छेद्यपर्याप्तिसंबंधेनैव द्वित्वावगाहितया प्रमात्वायोगात्। एकव्यक्तेरिदंत्वावच्छेद्यपर्याप्तिसंबंधेन द्वित्वरहितत्वात्। अत एवायं न द्वावित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वमुपपद्यते। इदंत्वावच्छेद्यपर्याप्तिसंबंधेन यो द्वित्वस्याभावस्तदवगाहित्वात्। न चेदंत्वावच्छेद्यपर्याप्त्यप्रसिद्धेः एकत्वववन्हित्वादौ तत्सौलभ्यात्। एकत्वं वन्हित्वं चेदंत्वावच्छिन्ने पर्याप्तं न तु द्वित्वादिकमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात्। न चैकस्य द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वे घटद्वयशून्येपि गृहादावत्र घटाविति प्रतीतिः प्रमा स्यादिति वाच्यम्। तद्गृहनिष्ठे घटे घटद्वयत्वाव-

च्छेदेन तद्गृहद्वयवृत्तित्वविरहात्। घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहद्वयवृत्तित्वावगाहिन्याः प्रोक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वात्। अत एव घटौ न तद्गृहनिष्ठावित्याकारकधीस्तत्र प्रमा। तद्गृहस्थितस्यापि घटस्य घटद्वयत्वावच्छेदेन तन्निष्ठत्वाभावसंभवात्। घटपटयोर्न घटत्वमित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकस्य प्रतियोगिमत्यपि तदभावस्य सर्वसंमतत्वात्। न च घटत्वादौ घटपटोभयवृत्तित्वाभाव एवोक्तप्रतीतिविषयः सामान्यघटयोर्न समवायेन घटत्वमित्यादौ सामान्यघटोभयसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्य भानासंभवादिति संप्रदायविदः। परे तु तदनतिरिक्तवृत्तित्वमत्र न तदभाववदवृत्तित्वं, तथा सति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्हिधूमोभयत्वं प्रत्येकं तदभाववान्वन्हिर्धूमश्चेति तदुभयवृत्तित्वस्यैव वन्हिधूमोभयत्वे सत्वात् ताद्रूप्येण साध्यतायां वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः। किन्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवती यावती व्यक्तिस्तद्भेदकूटवदवृत्तित्वमेव तथा वाच्यम्। तथा च वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरेव तादृशावच्छेदकीभूतं यत्तार्णतार्णोभयत्वादिकं तद्वतो निखिलवन्हेः प्रत्येकभेदकूटवति वन्हित्वस्यावृत्तेरतः स्वसमानवृत्तिकत्वं देयमेवेति वदंति। तत्तुच्छम्। हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मत्वं तदभाववति पर्याप्तिसंबंधेन वन्हिधूमोभयत्वस्यावृत्तित्वादेव ताद्रूप्येण साध्यतायां वन्हिहेतावतिव्याप्त्यभावाद् भेदकूटनिवेशव्यर्थतापातादिति। केचित्तु तार्णातार्णोभयं नास्तीति प्रतीतौ प्रतियोगितावच्छेदकतानिर्वाहकः समवाय एव संबंधो भासते न तु पर्याप्तिः। दण्डिपुरुषत्वाश्रयस्य सत्वेपि तदवच्छिन्नाभाववत्तादृशोभयत्वाश्रयस्य

सत्वेपि तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावो न विरुद्धस्तदवच्छिन्नाधिकरणतया सार्धमेव तस्य विरोधात् । एवं च यथाश्रुतमेव स्म्यगित्याहुः । तच्चिंत्यम् । वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसाध्यकेभावत्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणार्थमवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदन्यूनवृत्ति तत्त्वमर्थो वाच्यः । तत्रान्यूनवृत्तित्वं न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन वाच्यम् । वन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेः । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्हिधूमोभयत्त्वं तस्य तादृशपर्याप्त्यधिकरणं यद्वन्हिधूमोभयं तत्प्रत्येकनिष्ठस्य पर्य्याप्तिसंबंधावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वसत्वेन वन्हिधूमोभयत्वादिकं प्रति न्यूनवृत्तित्वात् । किंतु स्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनैव तथात्वं वाच्यं, तथा च वन्हिनिष्ठयावत्वतार्णातार्णोभयत्वादेरपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन वन्हित्वादिकं प्रत्यन्यूनवृत्तित्वात् वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हित्वादेरवच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानवृत्तिकत्वेनावच्छेदकं विशेषणीयमिति युक्तमुत्पश्यामः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य घटकं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तदा तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्हित्वं पारिभाषिकावच्छेदकं स्यादत आह । घटकमिति । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुरूपेण साध्यतायामव्याप्तिमपाकर्तुमाह । एवंचेति । ननु धूमत्वमेकस्मिन्नेव पर्याप्तमित्यादिप्रतीतेः प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकत्वावगाहितयैवोपपत्तौ धूमत्वादेः पर्याप्तिसंबंधत्वे मानाभाव इति धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः ।

स्वपदेन धूमत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वात्। एवं सत्तात्वस्य विशिष्ट-सत्तात्वानतिरिक्तवृत्तितया सत्वादिसाध्यकजातिमत्वादिहेताव-व्याप्तिश्चेत्यत आह। वस्तुतस्त्विवति। तदवच्छिन्नेति। हेतु-मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावव-त्यसंबंधं यद्धर्मविशिष्टं सामान्यं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमि-त्यर्थः। अत्र तदाश्रयप्रतियोगिताकाभावेत्युक्तौ तादृशधूमत्वाश्र-यप्रतियोगिकोभयाभावादिमति प्रमेयधूमत्वविशिष्टस्य संबद्धत-यावच्छेदकत्वं न स्यात्किं तु गगनत्वादेरेव तथात्वं स्यादत उक्तं तदवच्छिन्नेति। प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं, ते नायं घट एतत्त्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-पटत्वं संबंधसामान्येन कालिकसंबंधेन वा तदवच्छिन्नाभाववति नित्यगुणगगनादौ घटत्वत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वेपि नाव्याप्तिः। पर्वतादेरुत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगसंबंधावच्छिन्नधूमाभावव-त्वात् तत्र च धूमत्वविशिष्टस्य संबद्धत्वात् तदसंबद्धस्वविशि-ष्टसामान्यकं गगनादिकमुपादाय धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्या-प्तिरतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन तदवच्छिन्नाभावो विशेष्यः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसंबं-धी तदवच्छिन्नाभाववान् ग्राह्य इति तु पर्यवसितार्थः। तेन सं-योगसंबंधावच्छिन्नधूमाभावस्य धूमत्पर्वतादौ समवायादिसंबं-धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेपि धूमत्वस्य नावच्छेदकत्वहानिः न वा द्रव्यं घटत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-कं यद् घटभिन्नद्रव्यत्वत्त्वं प्रतियोगिव्यधिकरणे तदवच्छिन्नाभाव-वति गुणादौ द्रव्यत्वविशिष्टस्यासत्वेप्यव्याप्तिः। वस्तुतो निरुक्तप्र-तियोग्यनधिकरणत्वमेव तदवच्छिन्नाभाववतः साध्यतावच्छेदक-

संबंधेन वाच्यम्। न तुप्र तियोगितायास्तत्संबंधावच्छिन्नत्वं वृत्त्यनियामकसंबंधेन साध्यतायां तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्त्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रसंगादिति ध्येयम्। न च घटवान्महाकालत्त्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यद् गगनत्वं तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यम्। अत्रापि साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्त्वयदनुयोगिकत्वोभयाभावस्तदसंबद्धत्वस्य विवक्षितत्त्वात्। तदसंबद्धत्वमपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधत्त्वसामान्याभावो बोध्यः। तेन घटत्त्वाद्यवच्छिन्नाभाववति गगनत्वविशिष्टस्यापि यथाकथंचित्तादात्म्यादिना संबद्धतया न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनो व्याप्तिलक्षणासंभवः। न वा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमहानसीयवन्हित्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ वन्हित्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्वन्हित्त्वावच्छिन्नाभाववति वन्हित्वविशिष्टस्य तत्तद्वन्हेरसंबद्धत्त्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हित्वमप्यवच्छेदकं स्यादतः सामान्यपदम्। ननु कालिकादिसंबंधेन गगनत्त्वविशिष्टं घटादि तस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्त्वाद्यवच्छिन्नाभाववति साध्यताघटकसंबंधेन संबंधत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या व्याप्तिलक्षणासम्भवः। न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानान्नैष दोषः। पुरुषनिष्ठसंयोगसंबंधेन दण्डवतः कालिकविशेषणतया साध्यतायां महाकालत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः। गगनत्वादेः पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेनावृत्त्या पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः। न च हेतुमन्निष्ठा-

भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यादृशसंबंधावच्छिन्नं तेनैव संबंधेन स्ववैशिष्ट्याभिधानात् घटत्वगगनत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति वाच्यम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकमपेक्ष्य लघोर्धूमत्वस्यैव समवायेन हेतुमन्निष्ठसंयोगसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायेन च धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यावृत्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावप्रसंगात् । न च साध्यत्वतादृशप्रतियोगित्वयोरन्यतरावच्छेदकताघटकसंबंधेनैव स्ववैशिष्ट्यस्य विवक्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसंग इति वाच्यम् । तादात्म्येन धूमवतः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः । धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति तत्तत्परमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसंबंधेन धूमविशिष्टस्य परमाणोः साध्यताघटकसंयोगसंबंधेन संबद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति चेदत्राहुः । यद्यत्संबंधेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनासंबद्धं तत्तत्संबंधेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नं विशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः । समवायेन वन्हित्वावच्छिन्नविशेष्यतायास्स्वरूपादिसम्बन्धेन गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नत्वादेवावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनासम्भवस्य व्युदासादिति । नन्वेवमपि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेस्तादृशद्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ विशिष्टसत्वस्य सम्बद्धत्वात् । तस्य तादृशधर्मावच्छिन्ना

भाववन्निष्ठसम्बन्धितानवच्छेदकत्वविवक्षया कथंचित्तत्रातिव्याप्तिवारणेपि सत्तावान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ साध्यताघटकसमवायसम्बन्धित्वाप्रसिद्धेः। सत्तात्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात्। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः। तथासति प्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः। धूमत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरित्यस्वरसादाह। स्वविशिष्टेति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतम्। तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं स एव पारिभाषिकावच्छेदकः तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति भावः। स च विशिष्टसम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यथाकथंचित्संबन्धेन यत्स्वविशिष्टसंबन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिः। अभावश्चात्र प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। तेन घटत्वाद्यवच्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वन्हिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यसम्बन्धित्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनो विशेषणं देयमिति तु फलितार्थः। तेनाभावस्यैव यथाकथंचित्कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगिनः सम्बन्धि-

निवृत्तावपि न क्षतिः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धिनि-
ष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि सत्ता-
वान् जातेरित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगित्वन्तु साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन न घटत्वादेरपि स्वविशिष्ट-
संबन्धिनिष्ठसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेपि वह्निमान्धूमादित्यादाववच्छेदकाप्रसि-
द्धिनिबन्धनो दोषः । वस्तुतः पूर्ववदिहापि साध्यतावच्छेदक-
संबन्धेन निरुक्तप्रतियोग्यसंबन्धित्वमेव स्वविशिष्टसंबन्धिनो
वाच्यम् । तेन वृत्यनियामकसंबन्धेन साध्यतायां तादृशसंब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । प्रतियोगि-
तानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन बोध्यम् । तेन घटत्वादेर्वि-
षयितासंबन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणस्य घटादिविशिष्टसंबन्धिनिष्ठस्य प्रतियोगि-
ताया विषयितासंबन्धेनावच्छेदकत्वेपि न तादृशावच्छेदकाप्र-
सिद्धिः । ननूक्तपारिभाषिकावच्छेदकद्वयस्य प्रवेशे मूलोक्तप्र-
तियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्य-
नधिकरणार्थकत्वं विफलं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कस्य द्रव्यत्वत्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वादेव विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्या-
प्त्यभावात् । न चसंयोगेन घटाद्यभावस्यैव तत्समनियतघट-
विशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वात् तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य च
वाच्यत्वस्य सर्वत्र सत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैवाप्रसिद्धिः

स्या, यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो न स्यादिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मो यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्य निर्दोषत्वात् । घटाभावस्य घटविशिष्टवाच्यत्वाभावस्वरूपत्वेपि तस्य घटत्वावच्छिन्नं यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयव्यधिकरणत्वस्य सुलभत्वादिति । न च तत्रावच्छेदकभेदेऽपि प्रतियोगितैक्यं युक्तं घटपटाद्यभावानामप्येकप्रतियोगिताकत्वापत्तेरिति चेदत्र प्राञ्चः । यत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेत्याद्यभिधाने वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः । स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् । वन्हित्वावच्छिन्नाभावीयं महानसीयवन्हिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छिन्नानधिकरणहेतुमत्पर्वतादिनिष्ठवन्हिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वादेः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे तु तादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्वन्हित्वादिकं तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं न हेतुमतः पर्वतादेरित्यदोष इत्याहुः । परे तु प्रतियोगिभेदेप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता लाघवादेकैवेति मते वन्हिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । परं तु तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् रूपत्वादावतिव्याप्तिरेव स्याद्यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावो मौलो न स्यात् प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेः

सर्वस्यैव तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशसत्तात्वस्य पारिभाषिकानवच्छेदकत्वादिति प्राहुः । इदं त्ववधातव्यम् । अत्रापि लक्षणे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्सम्बन्धेन यादृशयादृशधर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्सम्बन्धेन तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतान्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके द्रष्टव्यं नातः प्रागुक्तदोषाणामवकाशो न वा महानसीयवन्हित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकतया तदन्यत्वस्य वन्हित्वादावसत्वेपि वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः विशिष्टवन्हित्वाभिन्नस्यापि वन्हित्वस्य विशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वानपायात् । ननु घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनत्वादिविशिष्टस्य कालिकादिसम्बन्धेन सम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवात् । न च साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यादृशधर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्त्वं विवक्षितं तच्च गगनत्वादौ सुलभमिति वाच्यम् । तथासति प्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेरित्युक्तत्वात्। धूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति चे, दत्र वदन्ति। स्वविशिष्टप्रतियोगित्वानिर्विशिष्योपादाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वस्य यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वव्यक्तीनां

प्रत्येकस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः स धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकः प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तत्तद्धर्मप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावकूटमादायैव नातिव्याप्तिः । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ च गगनत्वमेव तादृशावच्छेदकमादाय लक्षणसमन्वय इति । वस्तुतस्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मः प्रतियोगिव्यधिकरणतदवच्छिन्नाभाववत्तावच्छेदेन साध्यतावटकसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धितानिरूपितविशेषणतया यद्धर्मविशिष्टसंबन्धित्वसामान्याभावस्तत्वे यद्धर्मे हेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणतावच्छेदकत्वसामान्यस्य प्रकृतसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वनिरूपितस्वरूपसंबन्धेनाभावस्तत्वे वा स्वविशिष्टसंबन्धीत्यादिनिरुक्तेस्तात्पर्यात् । गगनत्वादौ सह जातः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति । केचित्तु तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसंबन्धेन यः स्वविशिष्टसंबन्धी तन्निष्ठो यस्तदन्यतरसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो ऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमुक्तलक्षणार्थः । तथा च तादृशान्यतरतादात्म्यसंबन्धेन गगनत्वविशिष्टसंबन्धिन्याकाशे वर्तमानो गगनाभावो नैतादृशान्यतरसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्तस्य तादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् किं तु घटाभाव एव तथेति तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं गगनत्वमिति तमादायैव कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ लक्षणसङ्गतिः । न चैवं धूमगगनाभावान्यतरस्य संयोगेन साध्यत्वे वन्ह्यादावतिव्याप्तिः । तादृशान्यतरत्वापि-

घया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तस्य च संयोगतादात्म्यान्यतरसंबन्धेन यस्तदन्यतरत्वविशिष्टस्य संबंधी गगनाभावस्तन्निष्ठस्य तादात्म्यसंयोगान्यतरसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य धूमाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया धूमगगनाभावान्यतरत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम् । धूमगगनाभावान्यतरत्वव्याप्यखण्डस्य धूमत्वतुल्यतया तस्यैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्राहुस्तन्मन्दम् । रूपवान्घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वं तस्य तादृशसंबन्धेन रूपत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन रूपत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वात् । तथाहि तादात्म्यसमवायान्यतरसंबन्धेन यद्रूपविशिष्टस्य संबन्धि रूपं पृथिव्यादिकं वा तत्र तादात्म्यसमवायान्यतरसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावः समवायेन रूपे रूपत्वाख्यप्रतियोगिनस्तादात्म्येन च पृथिव्यादौ द्रव्यात्मकप्रतियोगिनः संबन्धत्वात् । किं तु रूपत्वविशिष्टस्य तथाविधसंबन्धिनिष्ठो यः पटाद्यभाव एव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरण इति रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वे तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वध्रौव्यात् । न च हेतुसमानाधिकरणस्याभावस्यापि तादृशान्यतरसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वक्तव्यत्वान्नैष दोषः । तथासति समवायेन घटस्य

प्रमेयस्य वा साध्यत्वे तादात्म्येन हेतौ घटत्वे प्रमेये वातिप्रसङ्गादिति दिक् । अत एवेति । वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पस्याहृतत्वादेवेत्यर्थः । यथाश्रुतस्यावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यादरे तु सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्तात्वान्यूनवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वसमवायसंबन्धावच्छेद्यत्वोभयसत्वादवच्छेद्यताघटितलक्षणस्यापि प्रागुक्तस्यापि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिरतस्तदपि परिष्करोति । एवमिति । स्वसाध्यतावच्छेदकं अत्र स्ववैशिष्टं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेनैव वाच्यम् । तेन धूमत्वादीनां कालिकादिसंबन्धेन धूमत्वादिविशिष्टस्य घटादेः संयोगिनि वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । स्वविशिष्टस्य संबन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यम् । तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां कालिकादिसंबन्धेन यद्धूमत्वविशिष्टस्य संबन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वविरहेपि धूमवान् वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । न च सामान्यतो धूमसंबन्धिनि संयोगेन सर्वस्यैवाभावत्वाद्धूमवन्निष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गोत्वत्वघटाभावत्वादेरेव तत्प्रसिद्धेः । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वाद्यभावप्रतियोगिताया लाघवेन गवेतरासमवेतादिभिरेवावच्छेदात् । न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिः । गोत्वादिभेदप्रतियोगितायां तत्सौलभ्यात् । न हि सापि गवेतरासमवेतत्वमात्रावच्छिन्ना, गोरूपादौ गोत्वभेदासत्वप्रसङ्गात् । यदि गोत्वत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभय-

त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः । गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छेद्यत्वमात्रघटिततादृशोभयत्वस्यैव लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति विभाव्यते तदोक्तरीत्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्य सम्बन्धित्वं निवेश्यम् । इत्थं च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव साध्यवन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यत्रैवातिव्याप्तिः । गुरुतयोक्तक्रमेण तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्वा स्यादतः प्रतियोग्यसम्बन्धत्वेनापि स्वविशिष्टसम्बन्धो सम्बन्धो विशेषणीयः । तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वं तेन संबन्धसामान्येन यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबन्धी वन्हित्वविशिष्टसंबन्धी पर्वतादिस्तन्निष्ठस्य प्रलयोत्पन्नकर्मात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्घटत्वादिकं तदवच्छेद्यत्वसंयोगसंबन्धावच्छेद्यत्वयोश्च साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्वेपि वन्हिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । न वा प्रतियोग्यसंबन्धिसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वसमवायसंबन्धावच्छेद्यत्वयोः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्वेपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गः । प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधो यः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधी तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न घटाद्यभावत्वगोत्वत्वादिकं तस्यापि साध्यवन्निष्ठतादृशभेदा-

दिप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । किन्तु लघुसमनियतं गुरुप्रमेयधूमत्वादिकमेव तथा। तथा च तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या वन्हिमान्धूमादित्यादावसम्भवो व्याप्तिर्वेत्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्यैव लक्षणसम्भवः । वस्तुतः प्रागुक्तयुक्त्यात्राप्रि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसंबन्धिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनो वक्तव्यम् । नतु प्रतियोगितापि तादृशसंबन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । नन्वेवमपि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यसंबन्धिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंवन्धिनिष्ठाभावाप्रसिद्ध्या विभुत्वविशिष्टघटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः । महाकालान्यत्वघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य कथंचिन्महाकाले प्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणेपि तद्वन्हीयसंयोगसंबन्धेन वन्हेः साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः । तत्संबन्धेन यत्प्रतियोगिसंबन्धि तदन्यत्वस्य तद्वन्हिमत्यभावात् । महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादेः साध्यतायां महाकालत्वहेतावुक्तक्रमेणाप्यव्याप्तिवारणासम्भवाच्च । तेन संबन्धेन यः प्रतियोगिसंबन्धी तदन्यत्वस्य महाकाले विरहात् । न च साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धि यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्यमतो गगनाभावद्वारैव प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वरूपसंबन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्वपक्षे एव प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावगर्भनिरुक्त्यादरात् । तत्र गगनाभावमादाय प्रसिद्ध्य-

सम्भवात् । कालिकविशेषणतायां गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-त्वसाध्यवन्महाकालानुयोगिकत्वयोः सत्वादिति चेदेतदस्वरसेनैव प्रतियोगितयोरित्यादिना प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपेक्ष्य लक्षणान्तरं कृतमित्येके । परे तु निरुक्तप्रतियोग्यसम्बन्धि-प्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां यद्यद्धर्मावच्छेद्यत्वसाध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणप्रकृतहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपि तादृशोभयाभावकूटवत्वं विवक्षितम् । अस्ति च समवायाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितायां यत्कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावत्वं तदेव प्रतियोग्यनधिकरणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपीति घटवान्महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । यद्यदिति वीप्सादरात् निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव गुणत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्वेपि धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । धूमत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावस्यापि तादृशत्वेन तस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विरहात् संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावप्रतियोगितायां तदसत्वादित्याहुः । ननु स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वत्वानवच्छेदकत्वं न तादृशावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं धर्ममात्रस्यैव तादृशयत्किञ्चिदवच्छेदकभिन्नत्वेन व्याप्तिलक्षणासम्भवप्रसंगात् । किं तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदस्तथा चावच्छेदकत्वगर्भीया निरुक्तेः प्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः । अत्र-

च्छेद्यत्वगर्भायास्तु प्रमेयवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः । प्रमेयवन्हित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिप्रतियोगिताया लाघवेन वन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदादत आह । प्रतियोगिताश्चेति । तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तयोविशिष्यतत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन प्रवेशनीया न त्वनुगततादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन यतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेदुर्वचत्वं स्यादित्यर्थः । स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगिता विशिष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवत्वं निवेशनीयमिति त्वपव्याख्यानम् । तत्तत्प्रतियोगिताविशेषितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां वास्तविकतत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीरपेक्षया गुरुत्वेन तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्यप्रसिद्ध्या दुर्वचत्वतादवस्थ्यात् । यदि च समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य भेदे मानाभावस्तदा तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटस्य प्रवेशेपि न क्षतिः । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्तदवच्छेदकत्वसमनैयत्याभावेन गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् । सम्वन्धभेदमिति । इदं च प्रागेव निरुक्तव्याख्यायां प्रपञ्चितम् । ननु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छेद्यत्वेपि संयोगत्वस्य स्वविशिष्टसम्वन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावात् संयोगीसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरत आह । अभावश्चेति । निरुक्तिद्वयेपीति शेषः । तथा च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणस्वविशिष्टसम्वन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयोगत्वेप्यक्षतमिति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः तदवच्छे-

द्यत्वादेव नातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं गोमान्महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तिः । गोत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्याभावमात्रस्यैव साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरत आह । कालिकेति । तथा च स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्खण्डकालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयैव न तद्व्यक्तित्वे निरुक्तावच्छेदकत्वं सुलभमिति भावः । ननु हेतुमन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसंबन्धि निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारकं द्वितीयनिरुक्तावभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्य तामवच्छेद्यत्वघटिततृतीयनिरुक्तावपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावात् धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमभावे तद्विशेषणं दीयताम् । प्रथमनिरुक्तौ तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावविशेषणं किमर्थमित्याशंक्यते । नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणं मौलस्य फलम् । अन्यथोपपादयति । संयोगत्वावच्छिन्नेति । वृत्तेरिति । अव्याप्त्यनवकाशादित्यग्रेन्वयः । संयोगिसत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणमिदमीयस्य फलमन्यथाकुरुते । गुणादीति । द्रव्यत्वत्वं द्रव्यान्यासमवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वं तच्च न समवायसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघ-

वेन द्रव्यान्यासमवेतत्वस्यैव तत्वादित्यतस्तथैवाह । द्रव्यमा-त्रेति । द्रव्यान्यासमवेतद्रत्यर्थः । अवृत्तेरिति । अतिव्याप्त्य-नवकाशादिति योजना। धूमवानिति संयोगेन द्रव्यानामव्या-प्यवृत्तितया धूमत्वावच्छिन्नाभाववत्यपि धूमत्वादिविशिष्टस्य सत्वादिति भावः । ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदयोगोलकासंयुक्तत्वं धूमत्वविशिष्टस्य तदवच्छिन्नाभाववदवृ-त्तित्वादेव नातिव्याप्तिरत आह । न हीति । इत्थंचावच्छेद-कनिरुक्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे मूलोक्तहेतुसमानाधिक-रणाभावेपि तदवश्यमन्यथा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-दकीभूतसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याव-च्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ संयोगत्वादिविशिष्टस्यावृत्तेः संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । लाघवमभिप्रेत्याह । प्रतियोगितयोरिति । मौलद्वदमीयप्रतियोगितयोरित्यर्थः । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताव-च्छेदकीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-गिताकाभाववदसम्भवस्वस्वविशिष्टसामान्यकत्वं प्रथमस्य तु स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-नवच्छेदकीभूतहेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्सम्बन्धावच्छि-न्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्थः । तत्तत्संबन्धावच्छिन्नपर्य्य-वसन्नस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याननुगमाद्विशेषणताविशेषा-वच्छिन्नत्वप्रवेशावश्यकत्वेन सम्बन्धान्तरप्रवेशे गौरवात्तदपेक्ष-या लाघवाच्चाह। विशेषणतेति। अभावीयविशेषणताया लक्षणा-घटकत्वमभिप्रेत्याह। तदन्यत्वे इति। प्रमाविषयत्वीयविशेषणता-यास्तथात्वमभिप्रेत्याह । तदन्यत्वप्रकारेति। साध्यवत्वस्याव-

स्योपस्थितिकतया तदघटितधर्मस्योपस्थितिलाघवात्तमादायै-वातिव्याप्तिवारणं सुघटमित्याशयेनाह । साध्यवत्त्वेति । नन्वेवं विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः । साध्यतावच्छेदकासम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नो हेतुव्यापक इत्युक्तक्रमेण तृतीयार्थः फलितः । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यएव साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभयाभावसत्वात् धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं न देयमिति वाच्यम् । वन्हिमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां संयोगादिसंबन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्वेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसङ्गादित्यतः साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन तृतीयस्यार्थं निःकृष्य दर्शयति । तथाचेत्यादिना । यद्धर्मेति । यत्पदं साध्यतावच्छेदकपरम् । तत्संबन्धावच्छिन्नेति । विशेषणताविशेषावच्छिन्नेत्यर्थः । अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिरुक्तदिशा बोध्या । न च निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरुचितेति वाच्यम् । सामान्यपदस्य व्यापकतावाचित्वेन निरुक्तप्रतियोगितात्वव्यापकावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेषणताविशेषावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्य्यवसानेन प्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । प्रमे-

यधूमवन्हिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्य गुरुधर्मतया वन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकतावच्छेदकत्वात् । अस्माकं तु प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यदयः पिण्डभेदत्वं तदवच्छेद्यत्वाभावस्यैव साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात्। एतेन साधनसमानाधिकरणाभावसामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावत्वं तादृशाभावप्रतियोगितासामान्ये वा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिर्लाघवादित्यपि प्रत्युक्तमिति ध्येयम् । साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया प्रमेयवन्हित्वादिना गुरुधर्मेण साध्यतास्थले एव साध्यतावच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या प्रोक्तक्रमेण व्याप्तिर्वाच्या । वन्हिमान्धूमादित्यादौ तु लघुरूपेण साध्यतास्थले हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावघटितैव सा वक्तव्या ग्रब्दैक्यस्याकिंचित्करत्वादित्याह । यत्र सद्धेतुविशेष इति । नव्यमतमुपन्यस्यति । गौरवेति । यादृशप्रतीत्या गुरोरवच्छेदकत्वप्रसिद्धिः तादृशबुद्धौ गौरवज्ञानस्य यदि विरोधित्वं स्यात्तदा मानाभावाद्गुरोरवच्छेदकत्वं न स्यात् । न चैतदस्तीति भावः। यद्यपि गौरवज्ञानमात्रं नावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धकं विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वत्वापेक्षया गुरुत्वग्रहेपि विशिष्टसत्ता नास्तीति प्रतीत्या तदवच्छेदकत्वग्रहस्य प्राचैः स्वीकृतत्वात् । न च तद्धर्मसमानाधिकरणधर्मधर्मिकस्तदपेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धकः नीलधूमत्वसमानाधिकरणधूमत्वे तद-

पेक्षया लघुत्वग्रहेपि नीलधूमो नास्तीति प्रतीत्या नीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनस्य सर्वसम्मतत्वात् नापि तद्धर्मसमनियतधर्मधर्मिक एव तद्धर्मापेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धक इति साम्प्रतम् । घटज्ञानत्वापेक्षया लघुनोपि ज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वसमनियतत्वाभावाद् गुरुणोपि घटज्ञानत्वस्य संयोगसंबन्धावच्छिन्नघटज्ञानाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः तथापि संसर्गमर्यादया प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्रति तादात्म्येन कम्बुग्रीवादिमत्वरूपगुरुधर्मः प्रतिबन्धक इति न कदा चिदपि तेष्ववच्छेदकत्वग्रह इति प्राचां तात्पर्यम् । वस्तुतः संसर्गमर्यादया कंबुग्रीवादिमत्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानसमानविशेष्यत्वप्रत्यासत्या कंबुग्रीवादिमत्वापेक्षया लघु धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं प्राचामभिप्रेतम् तथा च जलादौ निर्वन्हित्वस्याग्रहदशायां वन्हिभ्रमस्येव तदुक्तक्रमेण गौरवस्याग्रहदशायामपि कुम्बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशग्रहो जायतएव । अन्यथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति धियो बाधनिश्चयविधया विशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः । कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नस्य विशिष्टबुद्धौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिश्चयस्य विरोधित्वादिति ध्येयम् । प्रतीतिर्बलमवच्छेदकत्वावगाहित्वं गुरुरपीति । तथा च स्वरूपावच्छेदकत्वघटितं मूलोक्तं यथाश्रुतमेव लक्षणं सम्यक् । प्रमेयधूमत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहादिति कृतं पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्वचनेनेति भावः । ननूक्तज्ञानस्य विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यावच्छेदकत्वं नावगाह्यते परन्तु का-

म्बुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावमात्रमित्याशंक्य निषेधयति । नचेति । अवलम्बनं विषयः । तथाविधेति । कम्बुग्रीवादिमत्वाश्रयेत्यर्थः । तादृशप्रतीतेः, कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारकप्रतीतेः । अनुदयादिति । तथा च त्वन्मते कंबुग्रीवादिमदन्तरस्याभावमादाय तदुदयप्रसंग इति भावः । ननु तथाविधयत्किंचिद्यक्तिनिर्णये स एव प्रतिबन्धकः । अन्यथा विशेषादर्शनदशायां तत्रापि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिर्जायतएव तत्रेत्यत आह । अतएवेति । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः । न प्रमाणमिति । कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नाभावप्रकारत्वेन तादृशान्वयबोधो भ्रम इति तादृशशब्दस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वम् । त्वन्मते च कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावशून्यताया घटवत्यभावात् । तादृशप्रतीतेर्न भ्रमत्वमिति तादृशशब्दोप्यप्रमाणं न स्यादित्यर्थः । ननु भ्रमत्वस्य प्रकारभेदेन भिन्नत्वात्सर्वत्र तदभाववद्विशेष्यकत्वं न भ्रमत्वघटकं समवायेन गगनादिभ्रमेण तन्निवेशवैयर्थ्यात् । तथा च तत्रैव प्रकृतेपि कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावप्रकारतामात्रेण तादृशान्वयबोधो भ्रमो भविष्यतीत्याह । प्रमाणं चेति । तथा च तत्रापि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दः प्रमाणं न स्यादित्याशयेनापि प्रकृते भ्रमत्वं तदभाववद्विशेष्यकत्वघटितं वाच्यमिति भावः । धूमो न वन्हिव्याप्य इत्यादेर्वन्हिव्याप्यभावकूटार्थकत्ववत् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादावपि कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावकूटबोधकत्वादेव तादृशशब्दस्याप्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथा धूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेरभावादालोकगर्भव्याप्तित्वावच्छिन्नाभावस्य धूमे सत्वात्तमादाय धूमो न वन्हिव्या-

प्य इति वाक्यस्याप्रामाण्यपत्तेः। एवं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया- तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिं प्रति तादृशधर्माश्रयप्रतियोगि- काभावकूटवत्तानिश्चयत्वेनैवानन्यगत्या विरोधित्वकल्पनात् । कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति दशायां कंबुग्रीवादिमदस्तीति ज्ञान- विरोधोपि घटतइति प्राचीनमतनिर्भरः । अतो गुरुधर्मस्या- नवच्छेदकत्वे व्याप्तेरपि दुर्वचत्वमित्याह न चेदेवमिति । लघिष्ठ- ति । द्रव्यं गुणादिविशिष्टसत्वाद्वा इत्यादौ द्रव्यत्वसमनियतानां गुणत्वविशिष्टसत्तादीनामित्यर्थः । अव्याप्तिमुपपादयति । गुणादीति । ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्य- क्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटवत्वमेव साध्यतावच्छेदकांशे नि- वेश्यमतो नोक्तदोषोत आह । तत्तदिति । यद्यपि गुरोरव- च्छेदकत्वपक्षेपि स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्त- त्तत्प्रतियोगितागर्भत्वेन दुर्ज्ञेयत्वम् । तथापि व्याप्यवृत्तिसा- ध्यकस्थलीयव्याप्तेरभिप्रायेणेदम् । तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्या- प्रवेशात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगितानव- च्छेदकत्वमेव सर्वत्र व्याप्तिप्रविष्टमित्याशयेनेदमिति तु परमा- र्थः । तेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि व्याप्तेर्न ज्ञेयत्वमिति ध्ये- यम् । द्रव्यत्वत्वेति । द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा- पेक्षया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व- स्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावप्रसिद्धेरिति भावः । ननु हेतुम- न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभा- ववदसम्बन्धस्वविशिष्टसामान्यकभिन्नत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनि- ष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नत्वं य- त्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यव-

वा दुर्ज्ञेयत्वाभावात्तथैव व्याप्तिर्वाच्येत्यत आह । उपदर्शितेति । स्वत्वादित्यादिना व्यापकतापर्यवसन्नत्वस्य तत्तदवच्छेदकत्वाभावगर्भसामान्यत्वस्योपग्रहः । अत एव गुरोरवच्छेदकत्वादेव सङ्कुचतइति। अन्यथा ग्राह्यगन्धत्वापेक्षया गुरुत्वेन घ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्वृत्तिकत्वं व्यभिचरितत्वं तत्र न स्यादिति भावः । यद्यपि साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः । स च ग्राह्यगन्धत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वेनैव तत्र सुलभ इत्यपि शक्यते वक्तुं तथापि तद्बुद्धेः प्रकृतसाध्यानुमित्यविरोधितया हेत्वाभासता न स्यात् । यद्विषयकत्वेन यादृशानुमानविरोधितत्वं तस्यैव तत्र तथात्वादिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशविरचितावच्छेदकत्वनिरुक्तिः समाप्ता ॥

विक्रीके पुस्तकों की सूची ।

श्रीमत्पतञ्जलिकृत संपूर्ण व्याकरण महाभाष्य कैयट कृत प्रदीप, नवान्हिक भाष्योद्द्योत और श्रीमद्विद्वद्वर बालशास्त्रिकृत टिप्पणी सहित १०)

श्रीभगवत्पतञ्जलिकृत महाभाष्य का नवान्हिक, कैयटकृत प्रदीप, भाष्योद्द्योत नामकटीका और श्रीमद्बालशास्त्रिकृत टिप्पणी सहित २)

नागोजीभट्ट कृत परमलघुमञ्जूषा ॥)

कौण्डभट्ट कृत वैयाकरणभूषणसार ॥)

श्रीगदाधर भट्टाचार्य कृत प्रतिबन्धकतावाद ।)

लघुशब्देन्दुशेखरसंपूर्ण [टाईप्] ५)

दिनकरी मुक्तावली की टीका १।)

नवान्हिक विवरण १)

विवरण दो अध्यायका (टाइप्) ३)

अमरुशतक वेदान्त और शृंगार पर टीका सहित ॥=)

कारिकावली मुक्तावली दिनकरी रामरुद्री सहित २)

प्रायश्चित्तशूलपाणि २)

लघुत्रिस्थलीसेतु ।)

तन्त्राधिकार निर्णय, भट्टोजीदीक्षित कृत, इस में तप्तमुद्राधारणादि अनेक पाखण्ड मत का खण्डन है । ।=)

सरस्वती कंठाभरण । इस ग्रंथ से श्लोक तथा बंध बनाना आता है । ४)

लघुशब्देन्दुशेखर [अव्ययीभावान्त] १)

गंगास्थितिनिर्णय -)

काशिका [अइउणादि चतुर्दशसूत्रव्याख्या] =)

परिभाषेन्दुशेखर भूतिनामकबृहत्टीकासहित [इस टीकामें सब परिष्कार और क्रोड हैं] ६)

संस्कृतसोपान [इसको पढने से अनायाससे संस्कृत बोलना आसक्ता है] ॥)

वास्तुरत्नावली। ॥।)

संकल्पकल्पना। इसमें सब व्रतों के संकल्पादि हैं ॥)

देवीगीता सटीक [मन्त्रशास्त्र] १)

कर्पूरस्तवराज सटीक " ।≈)

दीक्षातत्व प्रकाश " १।)

कालीपञ्चाङ्ग " ॥)

शारदातिलक राघवभट्टी नामक बृहत्टीकासहित ४)

किरातार्जुनीय सटीक [पहिले तीनसर्ग] बंबई टाईप् ।)

व्युत्पत्तिवाद १॥)

माथुरी पञ्चलक्षणी ≈)

जगद्विख्यातपण्डितवर श्रीबालशास्त्री जीका जीवन-वृत्तान्त । इसमें शास्त्री जी के जीवनभर का कुल हाल हिन्दी में लिखाहै । ≡)

काशी के प्रसिद्धज्योतिर्विद् महामहोपाध्यायपं० बापूदेव शास्त्री सि आई ई का हिन्दी भाषा में जीवनवृत्तान्त ≡)

इस से अन्य जो२ पुस्तक अपेक्षित हों वे नीचे लिखे हुए पत्ते से मंगा लीजिये। आध आने का टिकट आने से बडा सूची पत्र मुफ्त भेजा जायगा।

मैनेजर, राजराजेश्वरी प्रेस,
दुर्गाघाट, काशी।

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

दिनाक	सदस्य संख्या	दिनाक	सदस्य संख्या